

*Ольга Володимирівна ЛАБУР,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії
Національного технічного університету України
«КПІ імені Ігоря Сікорського»
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-0194-0419>
e-mail: dddolga787@gmail.com*

«ВУАЛЬ РАДЯНСЬКОГО ФЕМІНІЗМУ»: ЖІНОЧІ НАРАТИВИ ПРО ПЕРШІ РАДЯНСЬКІ ГЕНДЕРНІ ПРАКТИКИ

Статтю присвячено вивченню історико-біографічного конструкту жіночих наративів. У центрі уваги — життєписи жінок, які «пройшли» радянські гендерні експерименти 1920-х років. Використання теорії гендеру та біографічного дискурсу дало змогу виявити в розповідях жінок різні гендерні значення: від владного патерналізму в гендерних відносинах до проявів феміністично маркованого сестринства. Доведено, що попри інформаційну «вуаль» влади, результативним моментом власного життя жінки визначили індивідуальні та колективні емансипаційні практики, саморозвиток та усвідомлення себе й інших у різноманітних життєвих ситуаціях.

Ключові слова: жіночий наратив, емансипаційна практика, більшовицькі гендерні експерименти 1920-х років, індивідуальна/колективна біографія, патерналізм гендерних відносин, сестринство.

Зазвичай жінки усно зберігають спогади та передають їх своїм дітям, тоді як чоловіки надають перевагу письмовій та публічній формі. Так формується соціальний стереотип про жіночі спогади, розповіді, біографії як приватні (сімейні), а отже, авторки стають носіями менш значущих і додаткових локальних історій. Натомість чоловіки набувають якості суспільних та публічно орієнтованих, стаючи авторами глобальних мемуарів. Справедливі висновки М. Кіммела, що жінки й чоловіки навчені недооцінювати жіночу емпірику, відчуття, досвід проживання та здібності жінок, тоді як аналогічні чоловічі риси стали нормою універсального сприйняття [11, с. 5]. А радянський по-

студат «об'єктивності» офіційних документів і «другорядності» егджерел зводив нанівець дослідження жіночих наративів. Заклики джерелознавців радянської України Г. Стрельського [25, с. 14–15] та Н. Литвин [19, с. 10–14] до актуалізації жіночих спогадів було почуто лише через 30 років.

Проте виявлення прихованих або ігнорованих тем жіночого життя та біографій потребувало ускладнення/вироблення нових наукових підходів. Тому світова феміністична практика усної історії так органічно [32, р. 2] підкорила український науковий простір у ХХІ ст. [12]. Використовуючи нові методологічні й світоглядні лінзи, українські дослідниці/ки «відкривали» для себе, широкої аудиторії та академічної спільноти жіночі наративи про Першу та Другу світові війни, голодомори, колективізацію, ГУЛАГ тощо. Іншим стимулом «відкриття» жіночих розповідей стали студії з історії пам'яті. Нові можливі взаємодії «історії», «політики» та «пам'яті» відкрили несподівані сторінки історії «епохи крайнощів» [29] та її феномену організованої пам'яті. У пошуках своєї емансипаційної ідентичності жінки (і жінки-вчені зокрема) прагнули легітимізувати власну візію минулого, повернути свої голоси в історичний наратив. За слушним виразом Бритні Бос, відновлення «заглушених» жіночих голосів — це не тільки акт особистої легітимації, а й заява від імені цілої групи жінок і суттєве доповнення до вже накопиченого історичного знання [30]. Тож дослідження жіночих спогадів і життєписів не лише актуалізуються нині, а й надалі будуть посилюватися в наукових пошуках. Без перебільшення, такі джерела є безцінним матеріалом для детальних описів особистих історій окремих жінок, їхнього погляду на власне життя, на результативні моменти в ньому. Саме спогади розкривають унікальність життєвого сценарію кожної авторки, реконструюють хід біографічних подій, взаємозв'язок з іншими людьми, жіночий досвід становлення особистості. Тому в жіночих мемуарах корисно розглядати як «ключове слово» *емансипаційні практики*, адже вони нерозривно пов'язані з тими проблемами, які постали перед сучасними жінками. Це й стало спонукальним мотивом і дослідницьким завданням у дослідженні спогадів радянських жінок.

З усіх мемуарів, які написали радянські жінки, до уваги будуть братися насамперед спогади, котрі організувала радянська влада, зокрема надруковані в журналі «Літопис революції», мемуарній збірці в Державному архіві Запорізької обл. (Ф. П-1) та колекції спогадів у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (Ф. 59). Також додаються деякі матеріали з інших архівів (наприклад, Державного архіву Миколаївської обл.) і друкованих збірок спогадів [18]. У кожному разі поряд із «наративами влади» жінки розпові-

дали про своє «жіноче», разом із пропагандою поставало реальне життя кожної окремої жінки. Цікавою для дослідження є збірка жіночих розповідей із Запорізького архіву, датована 1928 роком¹. Вона залишила по собі чимало питань та історичних таємниць (для чого, хто й чому її створив), які варто спробувати розкрити або принаймні наблизитися до розкриття. Також залишився чималий пласт спогадів і автобіографій жінок, створених у «ліберальну хрущовську відлигу». Жінки 1960–1970-х років згадували про події своєї молодості, громадського становлення, особисті емансипаційні практики. Безумовно, політична кон'юнктура накладала обмеження й задавала напрям спогадів, але це все одно була спроба оцінити своє життя, свої досягнення майже через півстоліття. Усе назване набуває іншого, «вигриманого в часі», сенсу. Що запам'яталося? Чому саме це залишилось у пам'яті? Які події в житті жінки вважали ключовими? Як і що саме вони хотіли по собі залишити в пам'яті наступних поколінь? І взагалі, як вони оцінювали своє місце в соціокультурному середовищі? Отже, тут найбільше концентрується комунікаційний потенціал жіночих наративів, прагнення показати себе комусь — владі, іншим жінкам, чоловікам. Авторки почали ідентифікувати себе як приклад для наслідування й поваги, а власне життя — як «достойне» й гідне пошани.

Серед українських пострадянських науковців мемуарну спадщину першими проаналізували О. Оніщенко [21] та О. Кривоший [16]. Доволі розгорнуту критику дослідження О. Оніщенко представлено в праці Т. Орлової [22], з котрою цілком можемо погодитися. Авторка майже вторила закликам радянських джерелознавців про потребу уважніше ставитися до жіночих наративів. Утім, їх (пере)осмислення потребувало залучення дослідницького інструментарію теорії гендеру з його фокусуванням на дискримінаційних чи емансипаційних практиках, питаннях їх (не)оскарження, гендерних відмінностях радянського фемінізму. Тому такими вдалими видаються спроби О. Клименко проаналізувати спогади робітниць Дніпрогесу [13]. У цих дослідницьких координатах спробуємо розглянути й жіночі наративи, які організувала влада. Другим перехресним дослідницьким інструментарієм стане біографічний дискурс, що тонко розшарує в жіночих розповідях мемуари — «сучасні історії» (з описом і фіксацією історичних подій) і мемуари-автобіографії (зі спробою особистих роздумів, сповіддю, самовиправданням чи звинуваченням) [20, с. 279]. Тоді по-новому відтворюються авторські оцінки та бачення

¹ Державний архів Запорізької області (далі — Держархів Запорізької обл.). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 890.

своїх жіночих біографій, опозицій чи поєднань («свій» — «чужий», «емансиповані» — «закріпачені», «нове» — «старе» тощо).

Перш ніж перейти до аналізу спогадів, розглянемо історичну ситуацію з емансипаційними прагненнями жінок та формуванням більшовицького варіанту «жіночого питання». Революційний вихор перших десятиліть ХХ ст. порушив попередній порядок формулювань про гендерні нерівності й відмінності. Незгодні зі своїм обмеженим статусом жінки почали оскаржувати попередні дискримінаційні практики. Із 1905 року боротьба за жіночі права стала важливою частиною політичного дискурсу [31, р. 4]. Було створено Лігу рівноправ'я, проводилися жіночі з'їзди, зростали кількість і рівень радикалізації жіночої періодики, активно обговорювались у суспільстві жіночі права тощо. Ще різкіше жіноче питання зазвучало після Лютневої революції 1917 року. Відбувся довгоочікуваний перегляд деяких дискримінаційних автоматизмів повсякденності, зокрема виборчого процесу. Політикум уже незворотно враховував і використовував жінок у політичній діяльності, навіть ціною певних поступок. Зокрема, у вересні 1917 року відбулася публічна дискусія між есерами й більшовиками про політичний потенціал чорноробів та куховарок [17, с. 51], яка пізніше переросла в пропагандистський крилатий вислів «куховарки можуть управляти державою».

Це був перший публічний показ поєднання емансипаційних ідей більшовиків із класовим дискурсом. Але оформлення та затвердження назви й самої ідеологічної платформи відбулося тільки 1919 року на VIII з'їзді партії з чергових завдань. Більшовицький варіант емансипації отримав назву «розкріпачення жінки» [6, с. 287, 290–296]. А з наступного року з ініціативи більшовичок і робітниць було внесено поправку про статус окремого партпідрозділу з роботи серед жінок (жінвідділів), котрий мав забезпечити комунікацію із «закріпаченими» жінками [7, с. 297–300, 435]. Отже, влада презентувала своє бачення емансипаційної політики, протиставляючи його попередній феміністичній практиці. У цьому контексті спогади є чи не найвиразнішим історичним джерелом, вони уточнюють та «проговорюють» життєві жіночі траєкторії, пов'язані зі спробами самореалізації й емансипаційними прагненнями авторок.

Перше, що спостерігаємо в спогадах, це накладена зусиллями влади зміна *емансипаційної риторики*. Символічною межею стали події Жовтня 1917 року в Петрограді, коли більшовики вперше взяли владу. Відтоді пояснювальна риторика пролетарської альтернативи ліберальному фемінізму змінилася на силову впевненість у переможному політичному потенціалі партії. Відповідно й сама емансипація набувала іншого звучання — класового, пролетарського з його три-

умфальними робітничими цінностями. Керманічка радянського фемінізму О. Коллонтай виразно озвучила зв'язок самостійності жінки з робітничими правами, приходом до влади більшовиків та здатністю нової влади ці права надавати [14, с. 361–362]. Тому в спогадах виник перший фрейм — робітничий. Мірилом звільнення «робітниці» стала відданість «у найвищій мірі робітничій справі» [24]. Спогади сповіщають і про уявне зростання цінності жіночої праці від дореволюційних публічних дискусій («Чи може жіноча праця повністю замінити чоловічу?» [27]) до постреволуційного ствердження «навчилася по-бойовому працювати»². Праця, робота, робітничий рух, «робітниця від станка» стали протокольними словами в спогадах, їхнім своєрідним ідеологічним імперативом.

Друга специфіка формується навколо ієрархічної структури гендерних стосунків. Емансипаційна політика набувала рис *партійного патерналізму* у взаєминах жінок та чоловіків. Своєрідним діалогом влади, чоловіків і жінок були показові громадські суди над подружжям. Таке не юридичне, а публічне судове засідання описано в газеті «Червоне Запоріжжя» під заголовком «Де нам бігати по жінвідділам» (1925 р.) [15]. Використана риторика осуду чоловіка («забувся, що жінка у нього на кухні є ще й жінкою, яку ми повинні втягнути в суспільне життя») й захисту політично відсталого жінки узасадничує «paternus» і наглядові функції влади за дотриманням офіційних нормативів. Від жінок усе частіше чути слова «партія повинна дати відсіч»³ (як звернення до захисника жіночих інтересів) або «мудра політика компартії»⁴ (як характеристика справедливого судді). У спогадах А. Каганової, написаних через 50 років після самих подій, авторські нотатки «черпала свої сили у партизан» відредаговано «по-партійному»: «черпала свої сили у партії та робітників»⁵. По суті, виправлення віддзеркалює перетворення сентенції «партія та робітники» на офіційний політичний трюїзм, у якому не можна сумніватися.

Статус жінок, яких по-батьківськи обдарувала влада, широко озвучували «гегемонні чоловіки» та «елітарні жінки». Такого «передового, політично освіченого» чоловіка-пролетаря бачимо поряд із «несвідомою пролетаркою» в пропагандистській брошурі О. Блоніної (літературний псевдонім — І. Арманд) «Чому я стала заступницею радянської влади?». Колективний образ прогресивного чоловіка-партійця з настановами робітниці суб'єктивувався в жіночій свідомості. У результаті в

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 655. Арк. 6.

³ Державний архів Донецької області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1826. Арк. 6–7.

⁴ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 3.

⁵ Там само. Спр. 489. Арк. 2–3.

наративах із зовнішнього авторитету партія переходить у внутрішній світ, стаючи їх невід'ємним елементом. Спогади мешканки Запоріжжя М. Макарової красномовно розповідають про це: «Почали ми з економічного вчення Маркса та Каутського, але це виявилось нам не під силу... скоро приїхала група товаришів (чоловіків. — *О. Л.*), які взялися читати нам лекції. Серед них пам'ятаю лише одного Харечка»⁶. Її колега з жінвідділу І. Карманова закінчила мемуари висновком-закликом до «трудящих жінок»: «Ідіть в ряди ВКП(б), наше місце тільки в партії, бо без участі широких жіночих мас соціалізм немислимий»⁷. Інакшу роль відігравали «елітарні жінки», стаючи своєрідними посередниками між владою, яку представляють чоловіки, та жінками. У спогадах вони постають у двох образах: революціонерки та керівниці жінвідділу. Перший — безумовний авторитет, за яким «ходили назирцем», із котрим радилися, його уважно й захоплено слухали. Саме так оцінила Т. Макарова перебування 1919 року в Запоріжжі О. Коллонтай. Інший образ член політбюро ЦК КП(б)У, перший секретар Д. Мануїльський дуже влучно окреслив як «главбаба» (спогади О. Кравченко)⁸. Так було визначено посаду жінвідділівської очільниці, завданням якої було заохочувати створення «нової людини» та пояснювати «відсталим верствам жінок» роль поточних завдань партії.

Описані в спогадах публічні виступи авторки теорії «склянки води» О. Коллонтай, як і сама збірка спогадів, викликали жвавий дослідницький інтерес. Запорізький дослідник О. Кривоший за цим виступом і на основі аналізу жіночих спогадів установив першоджерельність «жінвідділу» на півдні України саме в Запоріжжі. Але ці зауваження важливі радше для радянської історіографії, яка, до речі, ними не дуже й переймалася. Нині доцільнішими є думки М. Баклі про те, що «райони без жіночих організацій» революціонерки оцінювали «як невігідні для більшовицької держави» [3, с. 358]. Окремо існують пояснення щодо формування самих спогадів. О. Кривоший пов'язував ці твори з десятиріччям радянської влади [16, с. 157], тоді як М. Вороніна висловила припущення про зв'язок спогадів із постаттю дружини радянського керманіча В. Молотова Поліною Семенівною Жемчужиною⁹. Третю гіпотезу висловив С. Звілінський, який замовлення спогадів приписав Істпарту. Проте з невідомих причин їх випадково заархівували в папці про жінвідділ [9]. Але жодного спогаду у виданнях Істпарту не віднай-

⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 21–22.

⁷ Там само. Арк. 27.

⁸ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 655. Арк. 3.

⁹ Ця думка належить М. Вороніній та висловлена в поданій до друку статті «Підводне каміння більшовизації/радянїзації жінок Олександрівського повіту (Запоріжжя) у 1900–1920 роках» (*Сторінки історії*. 2020. Вип. 51).

дено, крім спогаду І. Карманової, надрукованого в журналі «Комунарка України» [10]. Враховуючи заклики жіночих журналів писати спогади «про перші складні кроки роботи серед робітниць і селянок», можливо значущою подією могло бути 10-річчя Першого всеросійського з'їзду робітниць (1918 р.) [18]. Усі версії виникли в результаті нестандартного вигляду та суперечливості самих спогадів (в одних згадується О. Коллонтай, в інших — П. Жемчужина). Малий формат (інколи по півсторінки), оригінал із незавершеними машинописними копіями, відсутність чіткого датування, хаотичність розподілу наводять на думки про поспішне й дещо спонтанне їх формування, коли «робота з передруку цих спогадів була припинена на півдорозі і більше не поновлювалася» [16, с. 175–176]. У заголовку спогадів найчастіше трапляються дві гендерно нейтральні теми — про «події громадянської війни» та «роботу серед жінок». І лише спогади М. Харламової, яка з 1923 року очолювала Запорізький жінвідділ, у назві мають емансипаційну риторичку: «Як і коли я почала усвідомлювати себе і побут жінок». Тоді як тексти центральною темою подають саме жіноче розкріпачення.

Узагалі тенденція «приховування» чи «маскування» емансипаційних практик жінок притаманна більшості наративів. Не відкидаючи рішуче владні імперативи, жінки ненавмисно «проговорювалися», *що саме і коли* для них означало бути «розкріпаченою». Цікаво, що хронологічно емансипаційна ідея не набула в спогадах нових значень під впливом зміни риторички більшовиків. Перші протестні настрої («свідомо пішла із сім'ї») хронологічно прописувались у дореволюційні часи. Тоді вперше жінки захотіли порвати з патріархальною родиною, особливо з підкореним статусом матері («не хотіла бути підлеглою») [8, с. 189]. П. Лончар, жінвідділівська керівниця в Миколаєві, навіть зацентувала це порівняння на початку своїх спогадів: «Я свідомо охарактеризувала свою маму», бо вона стала точкою подальшого розуміння життя ¹⁰. Авторки започатковували нетрадиційний для свого часу стиль життя з протестами, підпіллям і арештами, кинувши виклик стереотипу успішності жінок у вдалому заміжжі, захоплено говорили про партійну роботу та мрії про соціальний прогрес. Неллі Пташкіна в щоденнику писала про таку поведінку як найбільш популярну й бажану [23]. У жіночих спогадах 1960-х років визначався приблизний 15-річний (підлітковий) вік жінок, які долучалися до революційної діяльності ¹¹. Тож відрив від традицій на соціальному та свідомому рівні в них відбувся до перемоги більшовиків

¹⁰ Державний архів Миколаївської області (далі — Держархів Миколаївської обл.). Ф. 4074. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 3.

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 264. Арк. 2.

і радянської влади. А отже, спроба змінити рамки соціальної реальності перших емансипаційних практик більшовикам не вдалася. Тоді зрозумілими стають слова жінок, що долучалися до них у 1920-х роках: «Я досить запізно стала на правильний шлях», «зі священним почуттям я вірвалася на роботу»¹².

Розповіді жінок Запоріжжя позиціонують дві авторські лінії: раціональну й емоційно-чуттєву. Перша насичена логічним міркуванням про головне та другорядне в емансипації. Мірилом суттєвого виступали більшовицькі ідеологеми — освіта, виробнича діяльність, участь у суспільних рухах. До визначальних рис авторки зарахували політичну обізнаність і кар'єрне просування по партійній лінії [1]. Отже, стандартний набір чоловічих життєвих траєкторій жінки активно накладали на свої уявлення. Те саме відбувалося з оцінюванням інших жінок. Як і за класовою ідеологією, авторки диференціювали «інших» на «своїх» — емансипаційно розвинутих, чи «чужих» — нерозвинутих¹³. Спогади І. Харламової віддзеркалюють різнобічні прояви жінок: «мила молодь», що «проводить життя у фарбуванні обличчя і нігтів», тож «ми вимагаємо, щоб ви оплатили нам перевихованням інших жінок»¹⁴. Цікаво, що це порушення групової цілісності жіноцтва залишалося актуальним і в пізніших спогадах.

Менше обмірковували емансипаційні практики в сімейних стосунках. Лише деякі зауважували нову поведінку жінок у родині та «перші драми в сімейному побуті»¹⁵. Чуттєво-наочний образ емансипації насамперед виявився в описах своїх почуттів на кшталт «о, які тоді були часи, блаженні часи», «я з любов'ю виконувала свою роботу серед жінок», «не можна без хвилювання його згадувати», усі ці ідеї «здавалися нам такими красивими»¹⁶, «свої перші роки жінвідділівської роботи... я зберігаю як один із найдорожчих спогадів» [2]. Більшість із них доволі романтично й захоплено оцінювали свою роботу: «Як ми боролися із голодом, спасаючи дітей і їх матусь», «наша робота в ті часи була малою, безсистемною, але гарячою, самовідданою і захоплюючою», «зібрання відбулося із великим підйомом»¹⁷, «скільки було запитань, скільки делегаток виступало в дебатах!» [2]. І лише в одному спогаді М. Харламової йшлося про існування іншого ставлення до цієї роботи. Негативний відтінок авторка передала в назві

¹² Держархів Запорізької обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 27, 31.

¹³ Там само. Арк. 16, 26.

¹⁴ Там само. Арк. 33–34.

¹⁵ Там само. Арк. 15.

¹⁶ Там само. Арк. 2, 32.

¹⁷ Там само. Арк. 4, 15.

жінвідділу, яка тоді побутувала серед частини молодих освічених жіночих кадрів — «робота серед баб»¹⁸.

Цей гендерний соціолект «баба» [5], що, найімовірніше, виник у робітничо-селянському середовищі, маркує *емансипаційну дихотомію «жінки — баби»* як формальний канон і неформальний гендерно орієнтований сленг. Важко знайти в офіційних актах такі слова, як «баба», «бабський», «главбаба», тоді як у спогадах жінок вони функціонують. Утім, вони є радше виявом стереотипного сприйняття, яке накладалося на всіх жінок. Сленг «баби» провокує дослідницький інтерес до винайдення владного оцінювання й можливого використання більшовицькою владою емансипаційного потенціалу жінок. Відповідь на питання «Що робили залучені жінки?» видає сповання влади на рівень декларативної риторики. Про це свідчать розповіді мешканок Запоріжжя, котрі згадують про прання білизни в лікарнях, чистку вагонів (близько 70 вагонів) від клопів після хворих на тиф червоноармійців, розвантаження вагонів із вугіллям, картоплею, борошном. Як зауважувала Г. Горелік, «ми лазили будь-де і всюди»¹⁹. Створюється враження, що влада вдавалася до технології маскуванню, коли під виглядом розв'язання «жіночих питань» жінок залучали як зручних, безкоштовних «баб»-чорноробів. Причому, порівнюючи спогади між собою, виявляємо зростання обсягів неоплатної роботи жінок. Якщо спогади 1920-х років розповідають більше про ситуативне й хаотичне її використання, то пізніші — про тривалу безкоштовну працю на шахті, перевірку виробничого браку, пропусків на роботі, стану гуртожитків, виявлення шинкарів, куркулів тощо. О. Кравченко зазначала, що робочий день такої жінки становив 10 годин на добу²⁰. Отже, влада явно використовувала ідею спільності класового пригноблення й емансипаційних прагнень жінок як засіб маскуванню, щоб пов'язати свої інтереси в утриманні влади з груповими очікуваннями жінок.

Тому так легко влада змінила свою емансипаційну політику в 1930-х роках. Новий політичний курс партії на індустріалізацію та колективізацію знівелював героїчне емансипаційне минуле 1920-х років. Жінвідділи було оголошено непотрібними, а їхню діяльність — несуттєвою. На арену суспільного життя вийшли молоді «робітничі села», стахановки, ударниці, п'ятисотниці, ангелінки, дружини-суспільниці командирів промисловості. Колишні більшовички вимушені були змінити попередні робочі місця на управлінські чи господарські,

¹⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 33.

¹⁹ Там само. Арк. 1.

²⁰ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 264. Арк. 5.

залишаючи спогади при собі. Але «мінливий вітер» політичної кон'юнктури в хрущовську добу спричинив справжній жіночий «*нарративний бум*». За почином колишніх керівниць жінівідділів А. Артюхіної та М. Левкович було підготовлено й видано понад сім збірок спогадів. У спогадах А. Нухрат написала, що А. Артюхіна навіть планувала «написати книгу нарисів по історії жіночого руху в СРСР» [4, с. 236–237]. Були й спроби прописати локальну історію жінівідділів (за спогадами П. Лончар) ²¹. Тож жіночі мемуари цієї доби в масиві радянського спадку жіночих спогадів видаються, якщо послуговуватися тезою Т. Джадта, справжнім «надлишком пам'яті» [26, с. 589].

Авторки спогадів у цей період намагалися якнайбільше скористатися наданою можливістю, розповісти все й про всіх. Навіть у ситуації «не можу згадати» вони писали: «Дві революціонерки, що мали для мене велике значення (спогади Міни Богород)» ²². Спостерігається своєрідне солідарне конструювання емансипаційного минулого жінок. Спогади в цьому сенсі стали колективною й упорядкованою розповіддю («потрібно порадитися з товаришками», «перевірю свої спогади на зустрічі ветеранів»). Тут є місце й експертам, й архіваторам, і громадськості, й ідеології. *Індивідуальні спогади ніби «впаковуються» в колективну оболонку*, відшліфовуються зусиллями «колективного цензора». Окрему роль відіграли сильні почуття солідарності та союзництва жінок. Вони тоді переросли від звичайної людської підтримки, згадування своїх колежанок і товаришок, у потужнішу силу сестринства, коли свідомо вибудовується згуртованість навколо спільних потреб та інтересів перед чоловіками й владою. Очевидно, що цей «нарративний» сплеск був спробою авторок публічно і по-новому проаналізувати свою діяльність, зрозуміти свої прожиті емансипаційні практики, відчути їх колективну цінність та нове завершене значення свого свідомого життя. Тому в спогадах з'являлася переоцінка пережитого минулого, перетворюючи саму жіночу особистість та її самовідчуття: «я доклала багато зусиль у справі створення нової людини, що буде світле майбуття — комунізм» (О. Кравченко) ²³. Відбір і фільтрація фактів їхнього особистого життя переформатувались як надбання спільно пережитого досвіду цілої «елітарної» жіночої групи, як «особливе покоління радянських жінок» (П. Лончар) ²⁴. У друкованій збірці спогадів «Учасниці великого творення» вони взагалі постали героїнями з відчуттям групової гордості, а їхні спогади набули значення «заповіту живим» [28, с. 7].

²¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. 4074. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 1.

²² ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 1.

²³ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 655. Арк. 4.

²⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. 4074. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 30.

Тож, незважаючи на тематичну офіційну спрямованість жіночих спогадів на героїку «громадянської війни та соцбудівництва», жіночі спогади контекстуально були пов'язані насамперед з ідеєю емансипаційної цінності. Образ минулого, який виникав у свідомості кожної авторки, проходив через фільтр особистісного зростання, самоцінності й самоповаги. Безумовно, він не міг виходити за межі радянської узагальнювальної теорії, але синтезувався в складне авторське поєднання різних гендерних значень від нової конструкції патерналізму гендерних відносин до проявів феміністично маркованого сестринства. Навіть те, що влада темпорально організувала жіночі спогади, не порушило значно самоцінності емансипації для жінок та не знищило їх хронологічну прив'язку до перших 20 років ХХ ст. Вони реконструювали його в рівноцінні з чоловіками внески та жертви заради побудови нового суспільства. Отже, і їхні (авто)біографії набували в авторській оцінці визнаного історичного сенсу, притаманного чоловікам-революціонерам.

По суті, жіночі наративи запропонували новий колективний спосіб мислення, що означало бути радянською жінкою, яка пройшла через гендерні експерименти 1920-х років. Аналізуючи його, можна зрозуміти причини авторського «маркованого» реверансу владі, а не критики систем та інститутів пригноблення. Офіційні політичні трюїзми («розкріпачення жінки», «вирішення жіночого питання») та «рівність, дарована партією») некритично поєднувалися з гендерними соціолектами («жінки-баби»). Але вони формувались у живому ланцюжку пам'яті про масові репресії сталінських часів, про зв'язок класової боротьби в мирі та війні. Ці події минулого не сприяли перевазі позитивного над негативним, а, навпаки, змушували шукати нові пристосування, приміряти нові ролі, мімікрувати під навколишнє середовище. У цьому аспекті досліджені жіночі наративи є незвичним та «провокативним» історичним і бібліографічним матеріалом, що потребує все нових і нових досліджень. Тому як виклик — і дослідницький, і жіночий — звучить процитований текст 1928 року, яким хотілося б спонукати до подальших наукових розвідок: «Озираючись, зараз, через 10 років, все таки приходиш до висновку, що в цій сфері потрібно ще багато працювати і партії, і громадській думці. Це забута ділянка. Сколихнулася порівняно невелика частина цієї маси, а багато під впливом непу піддаються розкладанню, тягнуть за собою і чоловіка, а звідси, ось ті гнійники, що проявляються то в одному, то в іншому місці»²⁵.

²⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 23.

1. Алексеева Н. В царстве угля, железа и соли / Н. Алексеева // Работница. – 1928. – № 42. – С. 13.
2. Алексеева Н. Воспоминания по работе среди женщин / Н. Алексеева // Батрачка. – 1928. – № 22–23. – С. 25.
3. Бакли М. Политика большевиков и женотделы в 1920-х годах / М. Бакли // Гендерная реконструкция политических систем / ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочкина. – СПб. : Алетейя, 2004. – С. 355–380.
4. Без них мы не победили бы. Воспоминания женщин-участниц Октябрьской революции, гражданской войны и социалистического строительства / [сост. М. Левкович, А. Нухрат и др.]. – М. : Политиздат, 1975. – 447 с.
5. Бородина А. Баба или товарищ? Идеал новой советской женщины в 20–30-х годах / А. Бородина, Д. Бородин // Женские и гендерные исследования в Тверском государственном университете / сост. В. И. Успенская. – Тверь : Изд-во ТГУ, 2000. – С. 45–51.
6. ВКП(б) в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 2 ч. Ч. 1 / відп. ред.: М. Б. Мітін. – Вид. 6-те, допов. – Київ : Державне видавництво політ. літератури УРСР, 1949. – 732 с.
7. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М. : Политиздат, 1959. – 602 с.
8. З. С. Ганна Хоперська / З. С. // Літопис революції. – 1925. – № 3. – С. 189–192.
9. Звілінський С. О. Мемуарні джерела радянської доби з історії Української революції 1917–1921 рр. в архівах Півдня України / С. О. Звілінський // Архіви України. – 2016. – № 2. – С. 49–58.
10. Карманова І. С. Без широких верств жіноцтва не створити соціалізму / І. С. Карманова // Коммунарка України. – 1928. – № 20. – С. 19.
11. Кімел М. С. Гендероване суспільство / Майкл С. Кімел ; наук. ред. С. Оксамитна ; пер. з англ. С. Альошкіна. – Київ : Сфера, 2003. – 490 с.
12. Кісь О. Усна жіноча історія як феміністський проект: західні теорії, пострадянські контексти, українські практики / О. Кісь // Народознавчі зошити. – 2015. – № 6. – С. 1386–1405.
13. Клименко О. М. Образ «нової людини» у спогадах радянських робітниць 1920–1930-х рр. / О. М. Клименко // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2016. – Т. 182. – С. 35–40.
14. Коллонтай О. Избранные статьи и речи / О. Коллонтай ; отв. ред. Н. Р. Андрухов. – М. : Политиздат, 1972. – 430 с.
15. Комсомолец А-Р. За Новый быт (Общественный суд) / Комсомолец А-Р // Красное Запорожье. – 1925. – № 56 (1283). – С. 3.
16. Кривоший О. «Спогади про участь жінок в Громадянській війні та жіночому русі...» як джерело до вивчення історії Південної України 1918–1924 років / О. Кривоший // Музейний вісник. – 2011. – № 11. – С. 155–177.
17. Лабур О. «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з Лютого 1917 року в Україні / О. Лабур // Сторінки історії. – 2019. – Вип. 49. – С. 42–58.
<https://doi.org/10.20535/2307-5244.49.2019.189568>
18. Лабур О. В. Спогади представниць жінвідділів як джерело вивчення радянської політики «жіночого розкріпачення» в Україні 1920-х рр. / О. В. Лабур // Сторінки історії. – 2014. – Вип. 37. – С. 117–127.

19. Литвин Н. А. Мемуары как источник по истории УССР 1920–1941 гг. : автореф. дисс. ... канд. истор. наук: спец. 07.00.09 «Историография и источниковедение» / Н. А. Литвин. – Київ, 1989. – 17 с.
20. Любовець Н. Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень / Н. Любовець // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – 2009. – Вип. 24. – С. 277–291.
21. Оніщенко О. Мемуари жінок як історичне джерело до вивчення революційних подій 1917 р. в Україні // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5 (47). – С. 21–28.
22. Орлова Т. В. Жінки в революціях: українська історіографія ХХ — початку ХХІ ст. / Т. В. Орлова // Сторінки історії. – 2009. – № 28 – С. 111–120.
23. Пташкина Н. Дневник. 1918–1920 года / Нелли Пташкина ; сост. С. Сватиков. – Париж: Я. Е. Поволоцкий и К^о, 1922. – 332 с.
24. Рискинд К. На заре социал-демократического движения в Харькове / К. Рискинд // Летопись революции. – 1924. – № 1. – С. 88–95.
25. Стрельский Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине / Г. В. Стрельский. – Київ : Вища школа, 1978. – 137 с.
26. Стяжкіна О. Друга світова війна в житті та смерті українців: спроба налаштування методологічної оптики / О. Стяжкіна // Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля : у 2 кн. Кн. 1 : Простори історії : колективна монографія / НАН України, Інститут історії України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». – Київ, 2020. – С. 587–608.
27. Суханов А. Заднепровье / А. Суханов // Літопис революції. – 1923. – № 3. – С. 91–107.
28. Учасниці великого созидания : колективна монографія / под ред. А. В. Артюхиной. – М. : Политиздат, 1962. – 424 с.
29. Хобсбаум Э. Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век (1914–1991). – М. : Издательство Независимая Газета, 2004. – 632 с.
30. Bos V. A. Historical Memory and the Representation of History: Forging Connections Between National Historic Sites and Gender History / Brittney Ann Bos // Conserveries mémorielles. – 2011. – № 9. – Access mode: <http://journals.openedition.org/cm/836>. – Title from screen. – (Date of access: 2020, September 5).
31. Ruthchild R. G. Equality and Revolution: Women's Rights in the Russian Empire, 1905–1917 / Rochelle Goldberg Ruthchild. – Pittsburgh : University of Pittsburgh Press, 2010. – 336 p. – (Pitt Series in Russian and East European Studies). <https://doi.org/10.2307/j.ctt5hjp1d>
32. Women's Words: The Feminist Practice of Oral History / eds.: Sherna Berger Gluck, Daphne Patai. – New York : Routledge, 1991. – 234 p. – Access mode: <http://journals.openedition.org/cm/836>. – Title from screen. – (Date of access: 2020, September 5). <https://doi.org/10.4324/9780203819371>

REFERENCES

1. Alekseeva, N. (1928). V tcarstve uglia, zheleza i soli [In the kingdom of coal, iron and salt]. *Rabotnitca*, 42, 13. [In Russian]
2. Alekseeva, N. (1928). Vospominaniia po rabote sredi zhenshchin [Memories of Work Among Women]. *Batrachka*, 22-23, 25. [In Russian].

3. Bakli, M. (2004). Politika bolshevikov i zhenotdely v 1920-kh godakh [Bolshevik Politics and Women's Departments in the 1920s]. In N. M. Stepanova, E. V. Kochkina (Eds.). *Gendernaia rekonstruktsiia politicheskikh sistem* [Gender reconstruction of political systems] (pp. 353-380). St. Petersburg, Russia: Aleteiia. [In Russian].
4. Levkovich, M., & Nukhrat A. (Eds.). (1975). *Bez nikh my ne pobedili by. Vospominaniia zhenshin-uchastnic Oktiabrskoi revoliutsii, grazhdanskoii voiny i sotcialisticheskogo stroitelstva* [We Would not Have Won Without Them. Memoirs of Women Participating in the October Revolution, Civil War and Socialist Construction]. Moscow, Russia: Politizdat. [In Russian].
5. Borodina, A., & Borodin, D. (2000). Baba ili tovarishch? Ideal novoi sovetskoi zhenshchiny v 20–30-kh gg. [Woman or comrade? The ideal of a new soviet woman in the 20-30s] In V. I. Uspenskaia (Comp.). *Zhenskii i gendernye issledovaniia v Tverskom gosudarstvennom universitete* [Women and Gender Studies at Tver State University] (pp. 45-51). Tver, Russia: TGU Publ. [In Russian].
6. Mitin, B. (Ed.) (1949). *VKP(b) v rezoliutsiakh i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK.: u 2 ch.* [CPSU(b) in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee] (Vol. 1, 6th ed.). Kyiv, Ukraine: Derzhavne vydavnytstvo polit. literatury URSR. [In Ukrainian].
7. Iaroslavskii, Em. (Ed.). (1959). *Vosmoi sezd RKP(b). Mart 1919 goda. Protokoly* [Eighth Congress of the RCP(b). March 1919. Protocols]. Moscow, Russia: Gospolitizdat. [In Russian].
8. Z. S. (1925). Hanna Khoperska [Anna Hoperska]. *Litopys Revoliutsii*, 3, 189-192. [In Ukrainian].
9. Zvilinskyi, S. O. (2016). Memuarni dzhherela radianskoi doby z istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rr. v arkhivakh Pivdnia Ukrainy [Memoirs of the Soviet Era on the history of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 in the archives of Southern Ukraine]. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 49-58. [In Ukrainian].
10. Karmanova, I. (1928). Bez shyrokykh verstv zhinotstva ne stvoryty sotsializmu [Without broad sections of women, socialism cannot be created]. *Kommunarka Ukrainy*, 20, 19. [In Ukrainian].
11. Kimmel, M. S. (2003). *Henderovane suspilstvo* [The Gendered Society] (S. Oksamytna (Ed.), S. Aloshkina (Trans.)). Kyiv, Ukraine: Sfera. [In Ukrainian].
12. Kis, O. (2015). Usna zhinocha istoriia yak feministyskyi proekt: zakhidni teorii, postradianski konteksty, ukraïnski praktyky [Oral women's history as a feminist project: Western theories, post-Soviet contexts, Ukrainian practices]. *Narodoznavchi Zoshyty*, 6, 1386-1405. [In Ukrainian].
13. Klymenko, O. M. (2016). Obraz «novoi liudyny» u spohadakh radianskykh robitnyts 1920-1930-kh rr. [The image of the «New Man» in the memoirs of Soviet workers in the 1920-1930s]. *Naukovi Zapysky NaUKMA. Istorychni Nauky*, 182, 35-40. [In Ukrainian].
14. Kollontai, O. (1972). *Izbrannye stati i rechi* [Selected articles and speeches] (N. R. Andrukhov (Ed.)). Moscow, Russia: Politizdat. [In Russian].
15. Komsomoletc, A-R (1925). Za Novyi byt (Obshchestvennyi sud) [For a new life (Public Court)]. *Krasnoe Zaporozhe*, 56, 3. [In Russian].
16. Kryvoshyi, O. (2011). «Spohady pro uchast zhinok v Hromadianskii viini ta zhinochomu rusi...» yak dzhherelo do vvychnennia istorii Pivdennoi Ukrainy

- 1918-1924 rokiv [«Memoirs of women's participation in the Civil War and the women's movement...» as a source for studying the history of Southern Ukraine in 1918-1924]. *Muzeinyi Visnyk*, 11, 155-177. [In Ukrainian].
17. Labur, O. (2019). «Vikno mozhlyvostei?»: henderna sytuatsiia na khvyli revoliutsiinoi polityky z Liutoho 1917 roku v Ukraini [«Window of Opportunities?»: Gender in the wake of the February Revolution's policy in Ukraine]. *Storinky Istorii*, 49, 42-58. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.49.2019.189568>
 18. Labur, O. V. (2019). Spohady predstavnyts zhynviddiliv yak dzherelo vyvchennia radiianskoi polityky «zhinochoho rozkripachennia» v Ukraini 1920-kh rr. [Memoirs of representatives of women's departments as a source of studying the Soviet policy of «Women's emancipation» in Ukraine in the 1920s.]. *Storinky Istorii*, 37, 117-127. [In Ukrainian].
 19. Litvin, N. A. (1989). *Memuary kak istochnik po istorii UkrSSR 1920-1941 gg.* [Memoirs as a source on the history of the UkrSSR 1920-1941s] (Extended abstract of PhD dissertation). Kyiv, Ukraine. [In Russian].
 20. Liubovets, N. I. (2009). Memuary (spohady) yak dzherelo biohrafichnykh doslidzhen [Memoirs as a source of biographical research]. *Naukovi Pratsi Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho*, 24, 277-291. [In Ukrainian].
 21. Onishchenko, O. (2002). Memuary zhinok yak istorychne dzherelo do vyvchennia revoliutsiinykh podii 1917 r. v Ukraini [Memoirs of women as a historical source for the study of the revolutionary events of 1917 in Ukraine]. *Siverianskyi Litopys*, 5 (47), 21-28. [In Ukrainian].
 22. Orlova, T. (2009). Zhinky v revoliutsiakh: ukrainska istoriografia XX – pochatku XXI st. [Women in revolutions: Ukrainian historiography of the 20th – early 21st centuries]. *Storinky Istorii*, 28, 111-120. [In Ukrainian].
 23. Ptashkina, N. (1922). *Dnevnik. 1918-1920 goda* [Diary. 1918-1920]. (S. Svatikov (Ed.)). Paris, France: Ya. E. Povolotckii i K°. [In Russian].
 24. Riskind, K. (1924). Na zare sotcial-demokraticeskogo dvizheniia v Kharkove [At the dawn of the social democratic movement in Kharkiv]. *Letopis Revoliutcii*, 1, 88-95. [In Russian].
 25. Strelskii, G. V. (1978). *Memuary kak istochnik izucheniia istorii Velikogo Oktiabria na Ukraine* [Memoirs as a source for studying the history of the Great October Revolution in Ukraine]. Kyiv, Ukraine: Vyshcha shkola. [In Russian].
 26. Stiazhkina, O. (2020). Druha svitova viina v zhytti ta smerti ukraintsiv: sproba nalashtuvannia metodolohichnoi optyky [World War II in the life and death of Ukrainians: an attempt to adjust the methodological optics]. In *Academia. Terra Historiae. Studii na poshanu Valerii Smoliya. Kn. 1: Prostory istorii* [Academia. Terra Historiae. Studies in honor of Valery Smoliy] (Vol. 1: Spaces of history, pp. 587-608). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
 27. Sukhanov, A. (1923). Zadneprovie [Zadneprovie]. *Litopys Revoliutsii*, 3, 91-297. [In Russian].
 28. Artiukhina, A. V. (Ed.). (1962). *Uchastnitsy velikogo sozidaniia* [Participants in the great creation]. Moscow, Russia: Politizdat. [In Russian].
 29. Hobsbawm, Ie. (2004). *Epokha krainostei. Korotkii dvadcatyi vek (1914-1991)* [The Age of extremes. The Short twentieth century (1914-1991)]. Moscow, Russia: Izdatelstvo Nezavisimaia Gazeta. [In Russian].

30. Bos, B. A. (2011). Historical Memory and the Representation of History: Forging Connections Between National Historic Sites and Gender History. *Conserveries mémorielles*, 9. Retrieved from: <http://journals.openedition.org/cm/836> [In English].
31. Ruthchild, R. (2010). *Equality and Revolution: Women's Rights in the Russian Empire, 1905-1917*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press. (Pitt Series in Russian and East European Studies). <https://doi.org/10.2307/j.ctt5hjp1d> [In English].
32. Gluck, S. B., & Patai, D. (Eds.). (1991). *Women's Words: The Feminist Practice of Oral History*. New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203819371> [In English].

Стаття надійшла 14.09.2020 р.

Olga LABUR, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Kyiv, Ukraine).

“The Veil of Soviet Feminism”: Women’s narratives about the first Soviet gender practices.

Modern Ukrainian women’s history researchers respond to frequent practices of underrating women’s memories, biographies with uniqueness of each woman’s empirical reflection, experience of living and becoming one’s own person. For themselves, for broader audiences, and for the scholarly community, they shed light on women’s narratives about World Wars One and Two, collectivization, etc. Narratives, biographies of women, who went through Soviet gender experiments of the 1920s are still a separate, «hidden», and poorly studied research subject.

The methodological basis was the crossing of gender theory and the biographical discourse. They accurately separate and layer memoirs as «contemporary stories» and memoirs as «autobiographies» in women’s stories. As a result, we obtain a new restored vision and evaluation by women of their biographies, working out women’s counter-positions or associations. Such gender and biography construct has forced to the surface the emancipation context of women’s narratives that was hidden behind the informational «veil» of the authorities’ official reports.

We understood that the women in their memoirs could not step outside of the limits of the Soviet generalizing gender theory. For this reason, our objective was to see the authors’ complicated combination of different gender meanings. Similar processes were identified in the combination of official political truisms with the gender social dialects. These women’s narratives uncovered the new collective way of thinking – what means being a Soviet woman who went through gender experiments of the 1920s and the next dramatic steps of Stalin’s era.

Key words: women’s narrative, emancipation practice, Bolshevik gender experiments of the 1920s, individual/collective biography, paternalism of gender relations, sisterhood.